

ग्रंथालय आणि समाज

प्रमोद वा. तडस

संशोधक (Ph.D.)

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

Email : Pramod.tadas09@gmail.com

मार्गदर्शक

डॉ. सुनील ह. उरकुडकर

आर्ट्स अँड सायंस कॉलेज पुलगांव, वर्धा

Email : sunil1urkudkar@gmail.com

सार :

मानवी संस्कृतीच्या इतिहासात आणि समाजाच्या विकासात ग्रंथालयाचा फार मोठा सहभाग असलेला दिसतो. ग्रंथालय आणि समाज या दोन्ही गोष्टी एकमेकीशी संबंधीत व पूरक आहेत. सामाजिक संस्थेच्या रूपाने ग्रंथालयाची भूमिका महत्वाची आहे. ग्रंथालयाचा विकास सामाजिक क्षेत्राशी निगडित आहे. तसेच समाजाच्या विकासाकरिता ग्रंथालये हे महत्वाचे साधन बनले आहे. ग्रंथपालना संबंधीचा किंवा माहिती शास्त्रासंबंधीचा अभ्यास हे एक शास्त्र आहे आणि त्याचा प्रत्यक्ष मानवी व्यवहाराशी संबंध आहे. त्या दृष्टीने हा सेवा उद्योग आहे त्याची उभारणी भक्कम अशी पायावर व्हावी म्हणून काही तात्विक मूलतत्वांची त्याला आवश्यकता असते.

ग्रंथालय ही एक सामाजिक संस्था आहे. समाजातील सर्व घटकांचे शिक्षण, वाचनाची सवय, वाचन संस्कृती आणि सर्वांसाठी माहितीचे आदान-प्रदान यात ग्रंथालयाची अत्यंत महत्वाची भूमिका आहे. सांस्कृतिक विकासाचे धोतक असे जे ज्ञान असते त्याचेच जतन ग्रंथालये करतात. त्या ज्ञानाचे लेखन व वाचन हा सामाजिक विकासाचाच एक टप्पा आहे. कारण मानवाने लेखन व वाचन याचा जास्तीत जास्त उपयोग सुरु केला तसतसा तो अधिक सुसंस्कृत होऊ लागला. लिखित ज्ञानच ग्रंथालयात संग्रहित केले जाते म्हणून ग्रंथालये ही समाजाशी व संस्कृतीशी संबंधित राहतात.

ग्रंथालये लेखकाकडून वाचकांकडे ज्ञान प्रवाहित करतात व म्हणूनच ती संप्रेषण केंद्रे बनतात. समाजामध्ये संप्रेषणाचे माध्यम किंवा साधन म्हणून ग्रंथालये महत्वाची ठरतात. ग्रंथालयांच्या मदतीने शिक्षणाचा प्रसार होतो व शिक्षणामुळे ग्रंथालयाचा उपयोग वाढतो. संपूर्ण मानवी इतिहासामध्ये शिक्षण व ग्रंथालये यांच्या एकत्रित विकास झालेला दिसतो. शिक्षणाची मुक्त सुविधा असेल तर जनता शिक्षित व ज्ञानी होत असते व स्वतःच्या अपेक्षाबद्दल त्यांच्यात सामाजिक जागृतीही होत असते अशा ठिकाणी ग्रंथालयीन सेवाही दिल्या जातात. कारण प्रत्येक समाजातच शिक्षणाच्या विकासाच्या समप्रमाणात ग्रंथालयांचाही विकास होत असतो.

लोकशाही समाजातील पुढाऱ्यांना अशी जाणीव असते की, जनतेला शिक्षित करणे ही त्यांची नैतिक, जबाबदारी असते. जनतेची बौद्धिक भूक भागविण्यासाठी शैक्षणिक संस्था बरोबरच ग्रंथालयेही असावीत असा त्यांचा प्रयत्न असतो कारण समाजातील व्यक्तीचा बौद्धिक विकास होणे आवश्यक मानले जाते. भारतीय संस्कृती ही व्यापक अर्थाने मानसिक व व्यक्तिगत विकासास मदत करते. या गोष्टी वाचनामुळे शक्य होतात. म्हणून वाचनसुविधा उपलब्ध करून देणे हे ग्रंथालय प्रयत्नशील असते. एकूणच ग्रंथालये म्हणून भूतकालीन व भविष्यातील संस्कृतीमधील यूवा आहेत.

बिज संज्ञा : समाज, ग्रंथालय, संस्कृती, शिक्षण, मानव, सामाजिक संस्था, वाचनाचे महत्व, माहितीचे आदान प्रदान, ग्रंथालय व्यवसाय, ग्रंथपालनाचे तत्वज्ञान, भारतीय संस्कृती व विकास, वाचनाची आवड, समाज आणि ग्रंथालयाचा सहसंबंध.

प्रस्तावना :

मानवाच्या विकासामध्ये ज्ञानाला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. पूर्वी पासून मानव आपल्या जिज्ञासेव्दारे नव-नविन माहिती शोधण्याकरीता प्रयत्नशील आहे. आज आपल्याकडे ज्ञान उपलब्ध आहे. ते म्हणजे सामाजिक आवश्यकताचे प्रतिफल आहे. समाज दोन स्रोताव्दारे ज्ञान प्राप्त करतात. एक म्हणजे प्रत्यक्ष रूपाने आणि दुसरा म्हणजे लिखित प्रलेखाव्दारे होतो. ग्रंथालय हे समाज निर्मित ज्ञान आणि लिखित प्रलेख यांचे संरक्षण करण्याचे काम करत आहे. ग्रंथालय एकप्रकारे सामाजिक संस्थासारखे सामाजिक कार्य पार पाडत आहे.

सामाजिक संस्था ही मानवाच्या सामुहिक कार्यांचे प्रतिफल आहे. त्याचप्रमाणे ग्रंथालयाचा जन्म हा सामाजिक आवश्यकता तसेच सामुहिक क्रियांचा फलस्वरूप आहे. मानवनिर्मित ज्ञानाचे संरक्षण करण्याकरीता ग्रंथालयाची आवश्यकता निर्माण झाली. त्याकाळात समाजाव्दारे ग्रंथालयाच्या कार्याचे निर्धारण केल्या गेले.

लेनिन यांच्या मतानुसार “ग्रंथालयाचे सामाजिक कार्य म्हणजे मोठ-मोठे संग्रह निर्माण करून ते व्यावसायिक संघ, वैज्ञानिक, शिक्षक या लोकांकरीता निर्माण केलेले नसून जनसाधारण मानव समुदाय आणि जमिनीशी जुडलेल्या व्यक्तींच्याव्दारे उपयोग केला जातो. ग्रंथालयाचे महत्त्व हे शिक्षण संबंधित साहित्य त्यांची संख्या आणि जनसमुदाय यांना कशाप्रकारे सुविधा उपलब्ध केली जाते यावर अवलंबून आहे.”

संयुक्त राज्य अमेरीका मधील शिक्षा आणि विज्ञान या संयुक्त सांसदिय समितीचे सचिव डेनिस हावेल यांनी म्हटले की ग्रंथालयाचा उपयोग संबंधी अधिक विचार केला पाहिजे. विशेषतः सामाजिक उपयोगाकरीता, ग्रंथालयाची भूमिका एक परिचारक सारखी झालेली आहे. ग्रंथालयाचा संबंध हा ज्ञान आणि विकास एवढाच नसून तो समाजातील संघटन व परिवर्तन यांच्याशी आहे.

एकुणच मानवी समाजाच्या विकासात ग्रंथालयासारख्या एका सामाजिक संस्थेचा उदय हा मानवाच्या सामाजिक परिपक्वतेचा ठरला. जसजसे ग्रंथाचे उत्पादन वाढू लागले. तसतशा त्यांच्या जास्त प्रती उपलब्ध होऊ लागल्या आणि त्यामुळे ग्रंथ व ग्रंथालये यांच्या संकल्पनामध्ये बदल होऊ लागला. समाजाच्या सर्व थरातील लोकांपर्यंत ग्रंथ पोचले पाहिजेत कारण समाजाच्या प्रत्येक घटकाला त्यांचा फायदा व्हावा. अशा गोष्टी समाजसुधारकांना, ग्रंथालयशास्त्रज्ञांना व शासकीय अधिकाऱ्यांनाही मान्य झाल्या.

पूर्वीच्या किंवा जुन्या विचारानुसार ग्रंथ आणि कर्मचारी एवढेच ग्रंथालयाचे महत्वाचे घटक होते. काही काळानंतर वाचक किंवा उपयोगकर्ता हाही महत्वाचा घटक ठरू लागला. ग्रंथालयातील ग्रंथपाल हे ग्रंथ व वाचक यांना एकमेकांच्या जवळ आणण्याचे प्रयत्न करू लागले. म्हणूनच ग्रंथालय या सामाजिक संस्थेत ज्ञानप्रसाराचे काम शक्य होण्यास मदत होऊ लागली.

समाज म्हणजे एकमेकांशी सहकार्याने राहणाऱ्या व्यक्तींचा समुह असतो. यातील व्यक्ती एकत्रितपणे एकमेकांसाठी काही गोष्टी करीत असतात त्यासाठी सर्वसामान्य मार्गाचा स्विकार करून सर्वांचाच फायदा करून दिला जातो. याच समाजातील सर्व घटकांनी, समाजासाठी निर्माण केलेली एक संस्था म्हणून ग्रंथालय पुढील प्रकारची कर्तव्ये पार पाडत असते.

- 1) **शैक्षणिक :** समाजाचा कोणताही सभासद त्याच्या स्वतःच्या विकासासाठी ज्ञान व शिक्षण प्राप्त करून घेवू शकतो. या ज्ञानासाठी किंवा शिक्षणासाठी लागणारी साधने ही ग्रंथालयाकडून उपलब्ध करून दिली जातात.

- 2) **संशोधन** : जुने आणि दुर्मिळ, तसेच आधुनिक किंवा नव्याने निर्माण झालेले वाचनसाहित्य संचयित करून त्यांचा पुरवठा संशोधन करणाऱ्यां संशोधकास ग्रंथालये सतत मदत करत असतात.
- 3) **राजकीय** : स्थानिक, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील घटना व समस्या यांच्या विषयांची माहिती, ग्रंथालयाकडून समाजाला उपलब्ध करून दिली जाते.
- 4) **औद्योगिक** : औद्योगिक क्षेत्रात विकास होण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञान, तांत्रिक व वैज्ञानिक विकास आणि नव्या उत्पादनपध्दती यांची माहिती ग्रंथालयाकडून मिळण्यास मदत होऊ लागली.
- 5) **सांस्कृतिक** : प्रत्येक राष्ट्रातील तत्वचिंतकांचे विचार त्यांच्या ग्रंथातून प्रकट होतात. जसे ग्रंथ म्हणजे प्रत्येक राष्ट्राचा मौल्यवान ठेवा असतो तो ठेवा आजच्या व पुढच्या पिढीसाठी ग्रंथालयेच जतन करीत असतात.

आधुनिक काळातील सर्व ग्रंथालये, ही सर्वच्या सर्व कर्तव्य पूर्ण करू शकतीलच असे नाही पण काही ग्रंथालयांना तरी यापैकी काही कर्तव्ये पूर्ण करता येतात व ती सामाजिक संस्था म्हणून आपली भूमिका निभावतात माहितीच्या गरजा भागविणे व मनोरंजनही करणे ही आत्ताच्या आधुनिक ग्रंथालयाची उद्दिष्टे त्यासाठी योग्य ग्रंथसंग्रह, योग्य मार्गदर्शन वाचकांना योग्य सेवा. प्रचलित घडामोडीवरील माहितीचा संचय करणे व त्यांच वर्गीकरण व तालिकीकरण करणे यांच्या साहाय्याने ही उद्दिष्टे साध्य केली जातात.

शिक्षण आणि ग्रंथालये :

कोणत्याही समाजाचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी व त्यांचा विकास होण्यासाठी अनेक गोष्टींची आवश्यकता असते. त्यापैकीच ग्रंथालय आणि शिक्षण या अतिशय आवश्यक अशा दोन सामाजिक संस्था आहेत.

शिक्षणाची मुक्त सुविधा नसेल तर जनता शिक्षित व ज्ञानी होत असते. व स्वतःच्या अपेक्षाबद्दल त्यांच्यात सामाजिक जागृतीही होत असते. अशा ठिकाणी ग्रंथालयीन सेवाही दिल्या जातात यासोबतच प्रत्येक समाजातच शिक्षणाच्या विकासाच्या समप्रमाणात ग्रंथालयाचाही विकास होत असतो.

मानवी जिवनाचा विकास होण्यासाठी शिक्षण अत्यंत महत्वाचे आहे. औपचारिक, अनौपचारिक अशा कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण असो, मानवाच्या विकासात त्याची प्रमुख भूमिका असते. अशा या महत्वपूर्ण असणाऱ्या शिक्षणाबद्दल अनेक तज्ज्ञांनी व्याख्या देऊन स्पष्टीकरण दिलेले आहेत.

लुई विल्सन म्हणतात, “शिक्षण ही एक विशिष्ट प्रक्रिया आहे . ती मानवाला स्वतःबद्दल, जीवनाबद्दल व त्यांच्याशी जोडणाऱ्या दुव्यांबद्दल, ज्ञान मिळविण्यास तयार करते. त्यामुळे त्याला आजूबाजूच्या परिस्थितीची जाणीव होते. अशाप्रकारे व्यक्तीस सत्याचा प्रकाश दाखविणारे, सुखाबरोबरच यश देणारे असे हे शिक्षण असते. व्यक्ती स्वतःबरोबरच इतरांच्या व पर्यायाने संपूर्ण समाजाच्या विकासास या शिक्षणामुळे हातभार लावू शकते आणि अशा या शिक्षणासाठीच शाळा, उच्च व तांत्रिक शिक्षण देणाऱ्या संस्था आणि ग्रंथालय यांची स्थापना झालेली आहे.”

हेलेन इ. हेन्स म्हणतात, “खऱ्या अर्थाने शिक्षण हे केवळ सत्यशोधन नाही किंवा माहितीचा पाठपुरावा करणे नाही. तर आत्मिक, बोधदीक व व्यावसायिक फायद्यासाठी वाचन साहित्याचा उपयोग करून घेणे असते. त्यामुळे मानसिक शक्ती वाढते, वैयक्तिक आनंद व आंतरिक समाधान मिळते. या गोष्टी कोणत्याच बाह्यस्वरूपावर अवलंबून नसतात. अशा उच्च ध्येयाने प्रेरित व विकसित झालेली ग्रंथालये खऱ्या अर्थाने सर्वांगीण विकासाला मदत करतात.”

ग्रंथालय व शिक्षण यांचा सहसंबंध :

सर्व देशातील शिक्षणतज्ज्ञांना आता ग्रंथालयाची आवश्यकता व प्रभावी भूमिका मान्य झालेली आहे.

कारण फक्त औपचारीक शिक्षणासाठीच नव्हे तर मिळालेले शिक्षण विधायक स्वरूपात आणण्यास आवश्यक अशा सामाजिक व शैक्षणिक प्रभावासाठीही ग्रंथालये आवश्यक असतात म्हणजेच ग्रंथालये नेहमीच शिक्षणाशी संबंधित व पुरक अशीच राहिली आहेत. त्यामुळे मानवी मनाचेही सामर्थ्य वाढते, मानवाला आर्थिक व सामाजिक समस्यांशी सामना करण्याचे कौशल्य प्राप्त होते.

स्वयंविचारी व संशोधनाच्या वृत्तीच्या युवा पिढीला खऱ्या अर्थाने शिक्षित करण्याची महत्वाची भूमिका ग्रंथालयीन सेवांमुळे उपलब्ध होते. यामुळेच ग्रंथालये आता लोकशिक्षणाचा अंगभूत घटक बनला आहेत. मोठ्या प्रमाणावर सार्वत्रिक शिक्षण देण्याच्या यंत्रणेचा हा एक आवश्यक भाग झालेला आहे. रेडिओ, फिल्मस, चर्चासत्रे व ग्रंथ प्रदर्शने अशी सर्व तंत्रे संप्रेषणासाठी ग्रंथालये उपयोगात आणतात. त्यामुळे बालकापासून ते प्रौढापर्यंत सर्वांना शिक्षण देणेही शक्य होते व ग्रंथालयाचा उत्तम उपयोग करून घेण्यासाठीही मदत होते.

आधुनिक काळात माहिती हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक झाला आहे. औपचारीक अनौपचारीक शिक्षणामुळे माहिती मिळू शकते. पण ग्रंथालये अशा माहितीच्या संचय करून ती सतत प्रसारीत करीत असतात. श्री व्हि. चेन्ना म्हणतात फक्त गरजेपुरतीच माहिती नव्हे. तर सर्व प्रकारची माहिती व जेष्टांचे विचार यांच्यापर्यंत पोचण्याचे मार्ग खुले करणारी ही ग्रंथालये असतात “शिक्षित लोक, सत्य घटनांची माहिती फक्त गोळा करून ठेवीत नाहीत. तर प्रत्यक्षात व्यवहारांत किंवा संशोधनात तिचा उपयोग करतात एकमेकांच्या दृष्टिकोनांची तुलनाही करतात आपले अनुभव व विचार आणि मिळणारी माहिती तपासून पहातात तिचे मुल्यमापन करू शकतात हाच शिक्षणाचा खरा गाभा आहे.

शाळा व महाविद्यालयात शैक्षणिक सुविधांची मागणी जास्त असते व त्यामानाने पुरवठा कमी असतो. हे अंतर बऱ्याच प्रमाणात कमी करण्याचा प्रयत्न सार्वजनिक ग्रंथालये करतात त्यासाठी कमीत कमी खर्च येतो म्हणून औपचारीक शिक्षणाच्या जोडीला सार्वजनिक ग्रंथालयाची तरतुद केल्यास विशेष बुद्धीमान व्यक्तीचा बौद्धिक विकास तर होईलच शिवाय त्या बुद्धिचा उपयोग विधायक ध्येयासाठीही होईल.

समाजातील काही व्यक्तींना कोणत्या ना कोणत्या कारणामुळे, शिक्षणापासून वंचित रहावे लागते त्यांच्यापर्यंत ही ग्रंथालये ज्ञान पोचवू शकतात. म्हणजेच शिक्षणाचा ज्यांचा हक्क आहे त्यांच्यापर्यंत ज्ञानाच्या रूपात शिक्षणाच्या सोयीसुविधा पोहचविल्या जावू शकतात. सर्वांच्या आनंदासाठी फायदासाठी व विकासासाठी लोकशाही पध्दतीच्या संस्था म्हणजे ही ग्रंथालये असतात. सर्वसामान्य जनतेत जागृती करण्याचे ते एक साधन आहे. त्यामुळे सर्वांचाच जीवनस्तर उंचावण्यात मदत होते. अशा प्रकारे सर्वसामान्य जनतेला शिक्षणाचा फायदा मिळवून देण्यासाठी सार्वजनिक ग्रंथालये महत्वाची भूमिका बजावतात. कारण त्या जनतेसाठी त्या शैक्षणिक संस्थांचे असतात. तेथे स्वयंशिक्षणाची मुलस्थाने असतात. कारण ग्रंथालयात वाचनसाहित्याचा संग्रह असतो तो व्यापारी तत्वाच्या फायद्यासाठी नसतो तर सामाजिक हेतुसाठी असतो. त्यातील वाचनसाहित्य हे तत्कालीन व भविष्यातील समाजाच्या सेवेसाठी असते.

ग्रंथालये आणि भारतीय संस्कृती :

मानवी संस्कृतीच्या इतिहासात आणि समाजाच्या विकासात ग्रंथालयाचा फार मोठा सहभाग असल्याचे दिसून येते. ग्रंथालये आणि संस्कृती या दोन्ही गोष्टी एकमेकांशी संबंधित व पुरक तर आहेतच पण दोन्ही गोष्टी एकमेकींवर प्रभाव पाडणाऱ्याही आहेत. ग्रंथालयाचा संस्कृतीवर आणि संस्कृतीचा ग्रंथालयावर फार मोठा प्रभाव पडलेला दिसतो.

संस्कृती हा मानवाचा पिढ्यान्-पिढ्यांचा वारसा किंवा परंपरा आहे म्हणजे तो वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे अव्याहतपणे सुपूर्द केला जातो. या वारसाचे जतन करणाऱ्या काही संस्था प्रत्येक समाजात

असतात. प्राचीन कालातील मठ मंदिर व गुरुकुले या अशाच संस्था होत्या. त्यांच्याकडून सांस्कृतिक ठेव्याचे जतन व वितरण मौखिक मार्गाने करणे शक्य होत होते.

लेखनकला व मुद्रनकला यांचा शोध लागून विकास झाला तेव्हा ज्ञान लिखित व मुद्रित स्वरूपात येऊ लागले. संस्कृतीच्या विकासाच्या महत्वाच्या टप्प्यातील या वारसाचे म्हणजे लिखित व मुद्रित ज्ञानाचे जतन करण्याचे कामही ग्रंथालयांनीच केले. ते काम कार्यक्षमपणे पुढील पिढीच्या हवालीही केले. अशात-हेने एकमेकांशी संबंधीत असणाऱ्या या दोन संकल्पना आहेत.

भारतातील संस्कृती विकसित झालेली होती त्यामुळेच ग्रंथालयेही स्थापन होवून विकसित झालेली आहे. उदा. सिंधू नदीच्या खोऱ्यातील विकसित संस्कृतीशी संबंधीत असाच ग्रंथालयाच्या विकासाचाही इतिहास आहे. कारण त्या काळातही कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपातील ग्रंथ व ग्रंथालये उपलब्ध होती असे पुरावे मिळतात. इ.स. पुर्व 645 च्या सुमारास आलेल्या चिनी प्रवासी हू ऑनत्संग यानी आपल्या लिखाणात भारतातील ग्रंथालयाचा उल्लेख केलेला आहेत.

भारतात मुघल सम्राटांनी व ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी सत्ता गाजवली पण त्यांनी सुध्दा ग्रंथालयाच्या विकासास हातभार लावला. मुघल सम्राट बाबर याने सर्व शाळांमध्ये ग्रंथालये असावीत असा आग्रह धरला होता. सम्राट जहांगीर याने ग्रंथालयासाठी सुमारे 3000 सुवर्णमुद्रांचा खर्च मान्य केलेला होता.

ब्रिटिशांनी ख्रिस्ती धर्माच्या प्रचारासाठी अनेक ग्रंथालयाची स्थापना केली होती. त्यांनी इ.स. 1836 मध्ये कलकत्ता येथे सार्वजनिक ग्रंथालयाची स्थापना केली. त्यांचे व्यवस्थापन उत्तम रीतीने होण्यासाठी एक स्वतंत्र समितीही नेमलेली होती. इ.स. 1902 मध्ये लॉर्ड कर्झन यांनी ग्रंथालयाला इम्पिरिअल लायब्ररी असे नाव दिले व ते ग्रंथालय सर्वांसाठी खुले होते. स्वातंत्र्यनंतरच्या काळात 1948 मध्ये ते भारताचे राष्ट्रीय ग्रंथालय झाले. भारतातील सर्व राज्यांमध्ये ग्रंथालयाची स्थापना केली गेली व जनतेला ग्रंथालयीन सेवा मिळत राहिली. संस्कृतीच्या विकासाबरोबरच लिखाण व मुद्रण आवश्यक होत गेले. ज्ञान व माहिती लिखित स्वरूपात येऊ लागली व अशा लिखित किंवा मुद्रित ज्ञानसाहित्याचे जतन करण्यासाठी ग्रंथालये आवश्यक व उपयुक्त ठरली. म्हणजेच संस्कृती व तिचा विकास आणि ग्रंथालये व त्यांचा विकास यांच्यात सतत जवळचा संबंध राहिला आहे. संस्कृती व परंपरा याविषयीची जागरूकता निर्माण करण्याचे काम ग्रंथालये करू शकतात म्हणून ग्रंथालये ही समाजाभिमुख व्हावी लागतात.

संदर्भग्रंथ :

- लेले, वसंत वि. (2013). ग्रंथालय आणि उपयोजक, पुणे : युनिव्हर्सन प्रकाशन.
- White, B. (2012). "Guaranteeing Access to knowledge: The Role of Li'braries". Wipo Magazine, Retrieved February 26, 2021. from, <https://w.w.w.wipoint/wipo-magazine/en/2012/04/article-004html/2>.
- नाथ, महेन्द्र. (2003). पुस्तकालय और समाज. जयपुर: पोईन्टर पब्लिशर्स.
- नरगुंदे, रेवती. (2006). ग्रंथालये आणि सामाजिक विकास. पुणे: युनिव्हर्सल प्रकाशन.